

Е.Б. Ауелбеков¹, Т.С. Бүркітбаев², Н.Е.Ауелбеков³

¹ п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: erzhan.uelbekov@ayu.edu.kz)

² п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
(e-mail: talgat.62@inbox.ru)

³ магистр-оқытушы, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті
Шымкент, Қазақстан (e-mail: uelbekov_nurzhan@mail.ru)

Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің түркі мәдениетіндегі көркемдік танымдық аспектілері

Андатпа

Мақалада түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің орны анықталып, талданады. Түркі дүниесіндегі ғұламалардың, ойшыл ғалымдардың жас ұрпақты халықтық қолөнерге баулудың тәрбиелік, танымдық маңыздылығы туралы ой-пікірлері қарастырылады. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің рухани мазмұндағы ерекшеліктері жан-жақты сипатталып, оның танымдық маңыздылығы айқындалады, түркі мәдениетіндегі көркем танымдық көріністері қарастырылып, олардың тәрбиелік жағынан өзара ұштасуы талданады. Түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің түрлері бойынша рухани және танымдық мазмұнына сипаттамалар жасалады. Қазақ сәндік-қолданбалы өнер шығармаларында түркі дүниесінің дүниетанымдық белгілерінің болу заңдылықтарына тарихи-этнографиялық, өнертанымдық түсініктемелер беріледі және оның танымдық аспектілері анықталып, дәйектемелер жасалады. Түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнердің көркемдік-танымдық сипатына этнопедагогикалық тұрғыдан қорытындылар жасалады.

Кілт сөздері: сәндік-қолданбалы өнер, түркі мәдениеті, көркем дүниетаным, қолөнер, ою-өрнектер, танымдық аспектілер

Е.В. Auelbekov¹, Т.С. Burkitbaev², N.E. Auelbekov³

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, docent, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: erzhan.uelbekov@ayu.edu.kz)

² Candidate of Pedagogical Sciences, docent, South-Kazakhstan State University
(e-mail: talgat.62@inbox.ru)

³ Master-teacher at the International University of Humanities and Technology
Shymkent, Kazakhstan (e-mail: uelbekov_nurzhan@mail.ru)

Cognitive Aspects of Kazakh Arts and Crafts in Turkic Culture

Summary

The article reveals and analyzes the place of Kazakh decorative and applied art in Turkic culture. In particular, the opinions of scientists and thinkers of the Turkic world on the educational, cognitive significance of introducing the young generation to decorative and applied art were examined. The features of the spiritual content of Kazakh decorative

art are characterized and their cognitive significance is determined. Artistic cognitive manifestations of decorative and applied art in Turkic culture are examined, their educational relationships are analyzed. The features of spiritual and cognitive content by types of Kazakh decorative and applied art in Turkic culture are considered. A historical-ethnographic, art-historical interpretation of the laws governing the existence of ideological signs of the Turkic world in Kazakh works of decorative and applied art is given. Cognitive aspects of decorative and applied art are identified and arguments will be made. Ethnopedagogical conclusions are given to the artistic and cognitive nature of the Kazakh decorative and applied art in Turkic culture.

Key words: arts and crafts, Turkic culture, artistic worldview, crafts, ornaments, cognitive aspects.

Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында атқарылып келе жатқан игілікті іс-шаралар келер ұрпаққа қазақ халқының ұлттық мәдениетінің баға жетпес құнды дүниелерін мұра етіп қалдыруды көздеп, адамзат қоғамын жаңа әлемдегі оң өзгерістерге жетелейді. Қазіргі біздің қоғамның алдындағы басты міндеттердің бірі – тарихи, ұлттық игіліктермен адамзаттың мәдени мұраларының ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастығын бұзбай сақтап отырып, жас ұрпақтың кең ауқымды дүниетанымын қалыптастыруға жағдай туғызу және оны сапалы түрде жүзеге асыру. Тәуелсіз еліміздегі «Мәдени мұра» атты бағдарлама кең салалы, келешек өскелең ұрпақты ұлттық руханият негізінде тәрбиелей отырып, көркем танымын арттыруға үлес қосатын, ұлттық өнердің тамырларынан нәр беретін әрі сол өнерге баулудың жолдарын көрсететін бірден-бір маңызды бағдарлама болып табылады. Жас ұрпақты тәрбиесі мен танымы мол халықтық көркемөнерге, сәндік-қолөнерге баулудың маңыздылығы қазіргі әлемдік жаһандану кезеңінде ерекше сұранысқа, қажеттілікке ие болып отыр. Қазақстан Республикасындағы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы халқымыздың өнері, мәдениетін насихаттау мен оған жас ұрпақты баулу жұмыстарын жандандыру міндеттерін орындауға бағытталған [1]. Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласына сәйкес халқымыздың өнерін, мәдени құндылықтарын насихаттап, жастарға рухани тәрбие беруді арттыра түсу үшін жас ұрпақты терең тамырымыздан нәр алдыра отырып, елімізде руханиятқа ерекше ден қою, халқымыздың сан ғасырлық мәдениеті мен өнерін жандандыру міндеттері қойылды. «Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы». Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты», - деп мақалада түркі мәдениетіндегі қазақ елінің де

рухани жаңғырудағы маңыздылығын айқындап көрсетті [2].

Соған сәйкес, қазіргі кезеңде қоғамымыздың алдында жас ұрпақтың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру, халқының мәдениеті мен тарихына деген жанашырлыққа тәрбиелеу, таным-санасын көтеру міндеттерін орындау қажет.

Сәндік-қолданбалы өнер ұғымының терминологиялық сөздіктердегі сипаттамалары былай көрсетілген: 1) халықтық өнер еңбекшіл халықтың көркем шығармашылық қызметін білдіреді; 2) сәндік-қолданбалы өнер - өзіндік ерекше ой түйіні. Мұнда өнер туындысының сапалық ерекшелігі, композициялық құрылымы мен колориттік шешімі, форманың әдемілігі қарастырылады. Сонымен қатар, ол адамдардың күнделікті тұрмыста қажетті жұмыстарды жасау керекті құралдар мен жабдықтар түрінде де анықталады [3].

Сәндік-қолданбалы өнер адамдардың рухани байлығы, мәдени-танымдық нысандар болуымен қатар, көркем өнер ошақтарындағы мәдени еңбек дағдылары және түрлі материалдарды (жүн, киіз, маталар мен тері, түбіт, ағаш, металл, сүйектер және түрлі аңдардың мүйіздері, тістері мен тұяқтары т.б.) көркем өңдеу болып анықталды. Сәндік-қолданбалы өнердегі көркем қолөнер бұйымдарын жасаушы қолөнер шеберлері халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өзіндік талғампаздықтың, көркемдік-танымдық қасиеттерінің оянуына тікелей әсер етіп отырды.

Сәндік-қолданбалы өнердің бай мұраларындағы сомдалған түрлі образдар, формалар мен декорларындағы әсем дүниелер халықтың мәдени эстетикалық идеалдарын жетілдіре түсіп қоймай, олардың танымдық ықпалдарын да раттыра түсті.

Түркі мәдениетіндегі қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің тарихын, оның даму ерекшеліктерін Ә. Марғұлан, А. Ақышев, Т.К. Басенов, С. Қасиманов, Х. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, Ә. Тәжімұратов, Ө. Жәнібеков, Қ. Амирғазин, Қ. Ералин, Ж. Балкенов, Е.С. Асылханов, Ұ. Әбдіғапбарова, К. Құдабаева т.б. ашып көрсетіп берді.

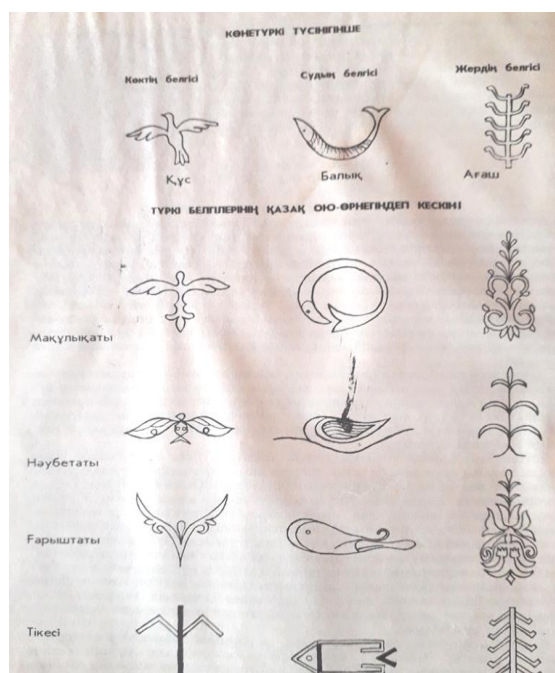
Қазақ халқының ерте заманнан мәңгілік өшпес мұрасы болып, ұрпақтан-ұрпаққа өзіндік тарихымен, даму ерекшеліктерімен бүкіл әлемге танымал болған өнері де сәндік-қолданбалы өнері болып табылады. Өйткені бұл өнер халқымыздың көшпелі өмір сүру салтымен астасып, кең дүниетанымдық көзқарастарымен ұштасып, келешек ұрпаққа тәрбиелік ықпалы зор көркем-мәдени құрал ретінде

дамып, жетіліп келді. Яғни, қазақтың қолөнері адам бойында эстетикалық талғам, сүйсініс, әсемдік пен сұлулықты туындатушы және оған ләззат пен рухани байлық, терең сезімдер сыйлаушы күшке айналды [4]. Қазіргі кезде сәндік-қолөнер бұйымдарын жасау, орындау технологиялары жақсарып, заман талаптарына қарай икемделіп отыр. Қазіргі шеберлер сәндік қолөнер бұйымдарын жасауда киіз, тері, тас, ағаш, темір, сүйек, т.б. қолөнер материалдарын пайдаланады. Бұл материалдарды көркемдеп өңдеуде, оған әсерлі бейнелер жасауда алуан түрлі техникалық және түрлі көркемдік тәсілдер қолданылып келеді. Қазақ сәндік қолөнер бұйымдары ежелден түркі мәдениетінде, сәндік-қолданбалы өнерінде маңызды орын алған.

Түркі мәдениетінде қазақ халқы қашан да табиғатпен үйлесімділікте, жарасымдылықта күн кешкендігі тарих кезеңдерінен баршаға белгілі. Көшпенді тыныс-тіршілікке бейімделген қазақ халқы бүкіл ғұмырын табиғатпен тығыз байланыста өткізуі де заңдылық деп білеміз. Сәндік-қолданбалы өнердегі әдемілік пен сұлулыққа ұмтылып, өздерінің күнделікті тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрлерінде қолданылатын көркем дүниелерді безендіріп, көрікті етіп пайдалануды жөн көрген. Сәндік-қолданбалы өнер ғасырлар бойы өмір сүріп келеді. Осындай дамуында кейбір салттар мен дәстүрлерде, халықтың дүниетанымында шамалы ғана өзгерістер болғандығы, сенім мен нанымның, таным мен дүниеге көзқарастың тұтас әрі тұрақтылығын айғақтайды. Сондықтан да түркі мәдениетіндегі қазақ қолөнері – қолданбалы-безендіру өнерінің дәстүрлі ұлттық саласы әрі рухани мәні мен мәдени құндылығын жоймаған көркемдік-танымдық мұрасы.

Қазақ жерінде тарихи кезеңдерде өмір сүрген түркі тайпалары тұрмыстық бұйымдар, қару-жарақтар, еңбек құралдарын, сәндік қолөнер бұйымдарын жасауда, сонымен бірге жону, құйма, декорлау, өрнектеу сияқты сәндік-техникалық әдістерді жақсы меңгеріп, тіршілікте қолданылатын заттар мен бұйымдарды ою-өрнектермен әрлеп отырған. Ө.Жәнібеков аспан әлеміне байланысты ою-өрнектерді зерттеп, сақ дәуірінен келе жатқан дөңгелек, төрт құлақ, қосу, шимай ою-өрнектердің пайда болуына негіздеме беріп, әлемдік кеңістікті шеңберге, төрт құбыланы төрт құлақ оюына, тынымсыз қозғалысты шимаймен өрнектелетіндігін анықтап көрсетіп берді. Ала түсті шимай өрнегінде өмірді күн мен түннің тоқтаусыз алмасып отыруымен теңеп суреттегенін дәлелдеді [5, 13-б.]. Ө.Жәнібеков өз еңбегінде көнетүркі түсінігінше сәндік-қолданбалы өнерімізде көптеп

кездесетін ою-өрнектердің түркілік шығу тегімен салыстыра отырып ауқымды түсініктемелер береді. Қазақ ою-өрнегінің мақлұқаты, нәубетаты, ғарыштаты, тікесызықты, нышандық, танымдық т.б. сарындарының мазмұнын байыта түскендігін жазып көрсетеді (сурет-1).

Сурет-1. Көнетүркі белгілерінің қазақ ою-өрнегіндегі кескіні (Ө.Жәнібеков зерттеуі бойынша).

Қазақ сәндік-қолданбалы өнері түркі дүниесіндегі басқа халықтардың өнері мен мәдениетімен тығыз байланыста болғандығы анықталған, оған басты себептің бірі - Ұлы Жібек Жолы бойындағы мәдени қарым-қатынас. Яғни, сауда-саттықтың негізінде басқа халықтардың мәдениетімен, сәндік қолөнерімен танысу байланысты күшейтті. Е.С.Асылханов қазақтың сыңар мүйіз оюы ферғана қырғыздарында омыртқа, ирек, түйе тай тұяқ, мойын, өзбектерде төрқұлақ, юлдуз, мүйіз сияқты ою-өрнек элементтеріне бейнелік-танымдық жағынан өте ұқсас болып келетіндігін көрсетіп берді [6].

С.Қасиманов түркі мәдениетіне тиесілі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінде қолөнер шеберлерінің жергілікті жерге байланысты танымдық-көркемдік дәстүрі болатындығын, сол дәстүр қолөнер

бұйымдарының өзіндік көркемдік ерекшелігін анықтауға көмектесетіндігін жазады. Көркем жасалған сәндік қолөнер туындысының орындалу, жасалу манеріне қарап, оны қай елдегі қандай дәстүрлі мектептің шебері жасағанын табуға болатындығын көрсетті. Осындай таным үлгісі қазақ сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарының көркемдік ерекшелігін айқындау көрсеткішін анықтап берді [7].

Түркітанушы Л.Гумилев өз еңбегінде Селенга өзенінде табылған Тоныкөктің жазуларында түркі халықтарының шөп пен суды бойлап бір жерде тұрақтамай, көшпелі тіршілік құрғандығы, әскери істе әрқашан жаттығулар жүргізіп отырғандығы жазылғандығын көрсетеді [8, 332-б.]. Көне түркілердің дүниетанымының ерекшеліктерін олардың көшпенді өмір салты анықтаған. Көшпелілердің тіршілік аумағы Ұлы Даланы толық қамтыған және осы кең байтақ даланы олар жақсы игеріп отырған [9, 20-б.]. Көне түркілердің психологиялық типтері де осы тіршілік ету және кеңістікті сезіну ерекшеліктеріне байланысты пайда болған танымдық белгілері сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарының мазмұнында да байқалып тұрды.

Түркі дүниесінің ғұлама ғалымы Жүсіп Баласағұн еңбектерінде адамның мінез-құлқы, танымы мен оның қоғамдағы орнына ерекше тоқталып отырған. Ол адам ылғида жақсы сөз бен жақсы ісін қалдырып отыруы қажет дей келе, адамның бұл дүниеге қонақ екендігін, яғни әрдайым жаман қылықтардан сақтанып, адамлықпен өмір сүруі тиіс деген ой-пікірлерін айтады. Ж. Баласағұнның қағидасы жас ұрпаққа ізгі көзқарасы, жас ерекшеліктерін ескертіп отыру, еңбекке баулу, ұлттық мәдениетке, ана тіліне, туған жерге аялап қарау, әсіресе қолөнерге, ұсталыққа ерте баулу секілді мәселелерге қатты көңіл бөлу керектігін жазған. Сондықтан бұл қағида оның халықтық тәрбиесінің өзегін құрап, түркі жұртының тәлімдік, танымдық тәжірибесінің қалыптасуына мол ықпал жасады. Осыған сәйкес, түркілердің рухани-адамгершілікке бағытталған танымдық белгілері ұлттық сәндік-қолданбалы өнер туындыларында да көрініс беретіндігі заңды құбылыс болып табылады [10, 127-б.].

Ғалым Ұ. Әбдіғапбарова қазақ сәндік-қолданбалы өнерінде қолданылатын ұлттық ою-өрнек өнерінің атқаратын қызметіне, танымдық ерекшеліктеріне мынадай түсіндірмелер береді:

1. Адам ойын бейнелі түрде жеткізу: ұзатылған қыздың ою-өрнек арқылы өз жағдайын ата-анасына хабарлауы; құдағи жүзікке

бейнеленген ою-өрнектерден қыз анасының жігіт анасына деген ризашылығын білдіруі; білезікке түсірілген ою-өрнек арқылы жігіттің қыз басының бос немесе бос еместігін білуі; ұзатылған қыз жасауындағы өрнектерде әке-шешесі мен ағайын-туысқандарының қызына тілеген арман-тілектерінің берілуі т.б.;

2. Тұрмысқа қажетті заттар мен бұйымдарды әшекейлеу: тұрмыстық заттарын (сандықтар, жүкаяқтар, ыдыстар, асадалдар, ертұрмандар, дастарқан, қоржын-қалталар т.б.); киіз үй жасауларын (баулар, басқұрлар, киіздер, текеметтер, тұскиіздер, сырмақтар, кілемдер, алашалар т.б.); киім-кешектерін (тақиялар мен қалпақтар, сәукеле, етіктер мен мәсілер, көйлектер мен қамзолдар, шапандар, кимешектер т.б.); әйелдер әшекейлерін (сырғалар, жүзіктер, алқалар, белдіктер, білезіктер т.б.);

3. Архитектуралық құрылыстарды әсемдеу: мазарларды (Қозы Көрпеш - Баян сұлу, Айша бибі, Қарахан, Домбауыл т.б.); кесенелерді (Арыстан Баб, Ахмет Яссауи т.б.); үй құрылыстарын (Баб Ата, Тараз, Қасрибас, Сығанақ, Құлан қалашықтары т.б.); құлпытастарды (Қарағаш, Қамысбай т.б.); моншаларды (Отырар, Яссы, Тараз т.б.);

4. Тек жақсылықтың нышанын білдіру: тоқтық, молшылықты (мүйіз оюлар т.б.); тыныштықты (көгершін өрнегі т.б.); достық, сыйластықты (басқа ұлт өкілдерінің өрнегімен байланысы); еркіндікті (құсқанат, құстұмсық оюлары т.б.).

5. Халықтың наным, сенімдерін көрсету: көз, тілден сақтану (тұмар, найзаға үкі оюлары); қасиетті сандарды қадір тұту (жеті гүл, қырықмүйіз); киелі зат, бұйым құбылыстарды қастерлеу (бауырсақ, ботакөз оюлары т.б.);

6. Халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелеу: мал шаруашылығы (қошқар мүйіз, түйетабан т.б.); егін шаруашылығы (арпабас, бидайық т.б.); сауда-саттық (бұқар теру, кежім теру т.б.);

7. Ертедегі халықтың дүниетанымдық көзқарасын білдіру: дүниенің пайда болуы, жаратылысы жөніндегі ой-пікірлері (от, су, ауа, тау), оюдың төрт бітімді бұйымға салынуы (төртмүйіз, шаршы оюы т.б.); аспан әлеміне табынушылықты (космогониялық өрнектер); табиғат құбылыстарына сиынушылықты (аң, құс тектес, өсімдік тектес өрнектер т.б.) [11, 32-б.].

Сәндік-қолданбалы өнеріміздегі ою-өрнектерді геометриялық және бейнелеу элементтері жүйелі ырғақпен қайталанып отыратын әрі үйлесімділікке құрылған өрнек, нақыштар деп танымыз. Яғни, түркі дүниесіндегі қазақ ұлттық ою-өрнектері колөнер, тұрмыстық

бұйымдарды әсемдеп сәндеуде, халықтың қоршаған ортаға көзқарасын, тыныс-тіршілігін, олардан алған эмоционалды-эстетикалық әсерін, ой-арманын, тілектерін талғампаздықпен жеткізуге қолданылатын танымдық нақыштар екендігін анықтауға болады.

Түркі мәдениетіндегі ерекше орын алатын қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің сәндік, мазмұндық әрі танымдық элементтері - ұлттық ою-өрнектерінің қалыптасуына септігін тигізген жағдайларды былай көрсетуге болады:

1. Әлеуметтік-экономикалық жағдай.

2. Халықтың рухани өмірінің ықпалы. Оның ішкі топтары:

1) Әлеуметтік-экономикалық жағдайлар: қолөнер кәсіпшілігі; мал шаруашылығы; егін шаруашылығы т.б.;

2) Табиғат: дала және тау табиғаты; табиғат жәндіктері мен аң – құстары; табиғат сыры т.б.

3) Халықтың рухани өмірі: халықтың ұлттық салт-дәстүрлері; халықтың наным-сенімдері т.б.

3. Табиғаттың ықпал ету жағдайы.

4. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің мазмұндық ерекшеліктерінің топтары: мағыналық ерекшелігі; бояу түрлеріне қарай ерекшеліктері; құрылымдық жүйенің ерекшеліктері; өрнектеу әдістеріне байланысты ерекшеліктері [11, 47-б.].

Түркі мәдениетіндегі қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнеріндегі негізгі элементі - ою-өрнектерінің танымдық ерекшеліктері олардың атауларына да байланысты болып келеді. Қазақ ою-өрнектерінің формасы мен атауының көптеген халықтардың өрнектерімен ұқсастығы көп. Қ. Ералин қазақтың ою-өрнек атаулары туралы зерттеулерінде этнограф ғалымдардың көне Түркі аумағындағы қолданылатын өрнектер көптеген халықтарда аталуы, танымдық жағынан да бір-бірімен өте ұқсас деген қорытындыларын, мәселен, башқұрттың этнограф зерттеушісі Р.Г. Кузеевтің «қошқар мүйіз» өрнегінің атауы Оңтүстік Сибирь, Қазақстан мен Орта Азия халықтары үшін бірдей мағынаны білдіретіндігін алға тартады. Ол қазақша – «қошқар мүйіз», башқұртша – «кускар», қырғызша – «кочкар мүйіз», өзбекше – «кучарок» деп аталатындығын жазады. Осындай түркімен, қарақалпақ, азербайжан халықтарында ою-өрнектердің формасымен қатар атаулары ұқсас болып келеді. Әрбір тілі басқа топтар мен халықтың этикалық құрылым үдерісі, белгілі өрнектің шығуы мен мазмұнына, жаңа терминнің шығуына себеп болды [12].

Түркі дүниесіндегі қазақ даласында ұзақ та, күрделі дамудың нәтижесінде қоғамдық еңбектің түрлі салалары пайда болды. Халықтың сана-сезімі өскен сайын, халықтың сәндік қолөнері туындады. Халқымыз тұрмысын жақсартуды, киім-кешекті, үй жиһаздарын тиімді де сәнді, ұнасымды пайдалануды армандады. Соның нәтижесінде біздің бабаларымыз кейінгі ұрпақтар үшін көптеген өнер мұраларын қалдырды. Халық шеберлері байлыққа байлық қосып, молшылық жасаумен қатар, сол баршылықты байыпты етуге, тұрмысын сәндендіруге үлес қосты. Сәндік-қолданбалы өнердің әсем туындылары халықтың рухани-танымдық азығына, эстетикалық талғамын қанағаттандыратын, сұлу да әдемі, қолдануға ыңғайлы құнды заттарға айналды.

Қолөнер - адамзат игілігі үшін жасалынып, халықтың әлауқатының, мәдениетінің, тұрмыс салтының өсуіне бірден-бір септігін тигізетіні анық. Халықтың қолөнеріне әдет-ғұрып жабдықтарымен қатар, аң аулауға, мал өсіруге және егіншілікке қажетті құрал-жабдықтар да кіреді. Киіз үйдің сүйегі, ағаш кереует, кебеже, сандық жасап, кілем, алаша, бау-басқұрлар тоқып, арқан-жіп есіп, көннен, теріден қайыс, таспа тіліп, өрім өріп, қолдан әртүрлі ыдыс-аяқ, адалбақан, бесік және т.б. көптеген заттарды халық шеберлері өздері жасап, түрлі нақыштармен әшекейлей білген. Қазақтың сәндік қолөнерінде, тұрмысында киіз бұйымдарын жасау өнері саны мен сапа жағынан да жетекші орында болды. Киіз өзінің берекелі, салмағы жеңіл, әрі жұмсақ та жағымды, ауа өткізгіштік және жылу ұстайтын қасиеттері бойынша өте құнды материал болды, киіз үй жабдықтары мен бұйымдарын жасауда киізді басқа ешбір материал алмастыра алған жоқ. Киізбен киіз үй сүйегін сыртынан айналдыра керегесін жабатын туырлық, киіз үй күмбезін айналдыра жабатын үзіктер, күмбез ұшындағы шаңырақты жабатын түндік, ішке кірер ауыз есікті жабатын есік жапқыштың негізгі материалы малдың жүнінен жасалған киіз болды. Т.Х. Ғабитов зерттеуінде киіз үй - көшпелілердің дәстүрлі тұрақ-жайы әрі көшпенділікке мейлінше ыңғайластырылған әлем бітімінің үлгісі. Материалдық, рухани салт-дәстүрлердің біріккен үлгісі ретінде киіз үй символдардың, шындықтың және оны пайдаланып қолданудың бірлігін көрсетеді. Киіз үй - шығармашылық еңбектің нәтижесі, көшіп-қонуға қолайлы, ыңғайлы жай әрі кеңістік. Оның беріктігі, құрылысының сәулеттілігі мен нықтылығы, ағаш сүйегі мен туырлығы, үзігі, оның жасау-жиһаздарының сұлулығы, әсемдігі әрі үйлесімді бояуы, жабдықтары, киіз және басқұр сияқты

тоқыма бұйымдарындағы, ағаш, тері және басқа да тұрмыстық заттардағы кесте, ою-өрнектер киіз үйдің үлкен шығармашылық туынды екендігіне көз жеткізеді (сурет-2). Сонымен бірге, киіз үйдің кеңістігін де көне түркілердің дүниені қабылдаумен байланыстыруға болады. Жаратылыстағы жер мен көк, су мен от, жоғары мен төмен сияқты киіз үй кеңістігі жасанды әрі зор шеберлікпен жасалған табиғаттың бір бөлшегі сияқты көрініс береді. Космогониялық ою-өрнектердің көне түркі халықтарында, қазақтарда көп кездесуі көштелілердің көк күмбезді сексен сегіз шоқжұлдызды белгілеп беруімен-ақ негіздеуге де болады [13, 79-б.].

Халқымыздың көркемөнер шығармашылығы еліміздің рухани-тарихи әлемін, ұлттық бейнесін, өмір тіршілігін бейнелейді. Дана халқымыздың сәндік-қолданбалы өнерінің әрбір даму сатылары өзіндік ерекшеліктерімен айқындалған. Қазақ қолөнеріндегі әртүрлі түр-түс халықтың болмысын, өмірге деген көзқарасын, өршіл рухын, танымын айғақтайды [14, 10-б.].

Сурет-2. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің туындысы - киіз үй көріністері.

Түркілерде діни-нанымдары сияқты олардың қолөнері де тек өмір қажеттіліктерін атқаруға негізделініп жасалып отырған. Қолөнер бұйымдарында көрсетілген ою-өрнектер мен символдар халықтың салт-дәстүрін, наным-сенімін, дүниетанымын сипаттап отырған. Ою-өрнектердегі Ай, Күн, Шеңбер, Шимай, Жұлдыз т.б. оюлар – көне түркілердің танымындағы Тәңірі кеңістігіне қатысты сәндік қолөнер бұйымдарында бейнеленген көркемдік символ-белгілері. Түркі мәдениеті бойынша сәндік қолөнер бұйымдарында халықтардың танымындағы көктің белгісін құспен, жердің белгісін ағашпен

бейнелесе, судың белгісі ретінде балықты, тұрмыс тіршіліктерінде қолданатын бұйымдарда құс тұмсығының, жануарлар мүйіздері мен тұяқтарының, өсімдіктердің әртүрлі бейнелерін кеңінен қолданып отырғандығын айта аламыз. Бұл танымдық мазмұндағы сәндік бейнелер мен белгілер әсіресе тоқыма, киізден жасалатын алаша, сырмақ, текемет, тұскиіз, кілем, басқұр т.с.с. киіз үйдің сәндік қолөнер бұйымдарында көптеп кездеседі.

Сонымен, қазақ сәндік-қолданбалы өнеріндегі ұлттық қолөнердің қалыптасып дамуына әлеуметтік-экономикалық, табиғат, халықтың рухани өмірі ықпал жасағандығы анықталады, соның негізінде жасалған сәндік қолөнер бұйымдарының көркемдік-танымдық мазмұны сабақтастықпен келешек ұрпаққа беріліп отырды. Түркі дүниесіндегі қазақтардың мәдениеті Ұлы Дала жерінде ғасырлар бойы дамып, өркендеген көшпенділік дәстүрлердің тікелей мұрагері болып табылады. Сәндік-қолданбалы өнердің дамуы туралы технологиялық құралдар мен бұйымдардың көрнекілігінің түр, түс, мазмұн, сәндік шешімдеріне қарай отырып, сәндік-қолданбалы өнердің өзіндік көркемдік-танымдық сипаты бар түріне айналғандығын байқаймыз және ежелгі көшпенділер дәуірінде тарихи кезеңдерде ерекше өркендеп дамығандығын анықтауға болады. Ал қазіргі кезеңде түркі мәдениетінде көркемдік-танымдық жағынан өзіндік орны бар қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің халықтық көркем дүниетаным құралы ретінде даму тенденциясының азаймайтындығына сенім мол деген қорытынды шығаруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан. Астана. 12 сәуір, 2017.
2. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы Даланың жеті қыры». Егемен Қазақстан. Астана, 21 қараша, 2018.
3. Советский энциклопедический словарь. / Под ред. А.М.Прохорова. М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с.
4. Балкенов Ж. Өрнек өнері арқылы болашақ мұғалімдерді көркем шығармашылыққа даярлау (Монография). –Алматы. Ғылым. -2001. -372 б.
5. Жәнібеков Ө. Жолайырықта. Көкейкесті тақырыпқа сұхбат. Алматы: Рауан.1995.- 112 б.
6. Асылханов Е.С. Изучение декоративно-прикладного искусства Казахстана в общеобразовательной школе и пед. институте республики. Автореф. дис.канд.пед. наук. М., 1985. 17 с.
7. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. - Алматы, 1995. -87 б.
8. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Товарищество, 1993.

9. Кульшарипова Н.М. Человек и пространство: специфика пространственно-временных представлений кочевников//ж-л Ядкяр,1995.
10. Пірәліев С.Ж., Керімов Л.К. Таным және студент. –Алматы: Санат, 2007. -208 б.
11. Әбдіғаппарова Ұ. Қазақтың ою-өрнектері. –А.: Өнер, 1999.
12. Ералин Қ., Байдәулетов Ж. Бейнелеу өнері терминдері. Түркістан. Тұран. 2010.– 104 б.
13. Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы. –Алматы: Раритет, 2011. -280 б.
14. Қырықбаев С., Оразалиев С., Адамқұлов Н. Халықтық көркемөнер шығармашылығы. Оқу-әдістемелік құрал. –Астана: Фолиант, 2015.-208 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyruǵy». Egemen Qazaqstan. Astana. 12 sáýir, 2017.
2. Nazarbaev N.Á. «Uly Dalanyń jetti qyru». Egemen Qazaqstan. Astana, 21 qarasha, 2018.
3. Sovetskii entsiklopedicheskiı slovar. / Pod red. A.M.Prohorova. M.: Sov. entsiklopedia, 1986. – 1600 s.
4. Balkenov J. Órnek óneri arqyly bolashaq muǵalimderdi kórkem shyǵarmashylyqqa daıarlaý (Monografiya). –Almaty. Ğylym. -2001. -372 b.
5. Jánibekov Ó. Jolaryyqta. Kókeıkesti taqyrypqa suhbat. Almaty: Raýan.1995.-112 b.
6. Asylhanov E.S. Izýchenie dekorativno-prikladnogo iskýsstva Kazahstana v obeobrazovatelnoi shkole i ped. instıtýte respýblikı. Avtoref. dis.kand.ped. naýk. M., 1985. 17 s.
7. Qasımanov S. Qazaq halqynyń qolóneri. - Almaty, 1995. -87 b.
8. Gýmılev L.N. Drevnie tíyrki. M.:Tovariestvo, 1993.
9. Kúlsharipova N.M. Chelovek i prostranstvo: spetsıfika prostranstvenno-vremennyh predstavlenıı kochevnikov//j-l Iadkır,1995.
10. Pıráliev S.J., Kerimov L.K. Tanym jáne stýdent. –Almaty: Sanat, 2007. -208 b.
11. Ábdıǵapparova U. Qazaqtyń oiý-órnekteri. –А.: Óner, 1999.
12. Eralın Q., Baidáýletov J. Beıneleý óneri terminderi. Túrkiстан. Turan. 2010.– 104 b.
13. ǒabitov T.H. Qazaq filosofııasy. –Almaty: Raritet, 2011. -280 b.
14. Qyryqbaev S., Orazaliev S., Adamqulov N. Halıqıtyq kórkemóner shyǵarmashylyǵy. Oqý-ádistemelik qural. –Astana: Foliant, 2015.-208 b.

Özet

Makale Kazak dekoratif ve uygulamalı sanatının Türk kültüründeki yerini inceler ve analiz eder. Türk dünyasının alimleri ve düşünürlerinin, halk el sanatlarında genç neslin eğitici, bilişsel önemi üzerine görüşleri ele alınacaktır. Kazak süsleme sanatının manevi özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanımlanır ve bilişsel önemi belirlenir. Türk kültüründe dekoratif ve uygulamalı sanatların sanatsal bilişsel tezahürleri eğitim yönünden incelenir ve analiz edilir. Türk kültüründe Türk sanatlarının ve el sanatlarının manevi ve bilişsel içeriğinin özellikleri açıklanmıştır. Türk dünya görüşü olgusuna Kazak dekoratif ve uygulamalı sanatının yasalarına tarihsel-etnografik ve sanatsal açıklamalar getirilmiştir. Dekoratif ve uygulamalı sanatların bilişsel yönleri belirlenir ve aktarılır. Türk kültüründe Kazak sanatlarının ve el sanatlarının sanatsal-bilişsel karakterleri üzerine etno-pedagojik sonuçlar özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: sanat ve zanaat, Türk kültürü, sanatsal bakış, el sanatları, süs eşyaları, bilişsel yönleri.

(Auelbekov E.B., Burkitbaev T.S., Auelbekov T.E. Türk Kültüründe Kazak Sanat ve El Sanatının Bilişsel Yönleri)

Резюме

В статье раскрывается и анализируется место казахского декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре. В частности, были рассмотрены исследования ученых, мыслителей тюркского мира о воспитательном, познавательном значении приобщения молодого поколения к декоративно-прикладному искусству. Дается характеристика особенности духовного содержания казахского декоративного искусства и определяются их познавательная значимость. Рассматриваются художественные познавательные проявления декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре, анализируются их воспитательные взаимосвязи. Рассмотрены особенности духовно-познавательного содержания по экспонатам казахского декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре. Ведется историко-этнографическое, искусствоведческое толкование закономерностей существования мировоззренческих признаков тюркского мира в казахских произведениях декоративно-прикладного искусства. Определены познавательные аспекты декоративно-прикладного искусства, на которые будут представлены серьезные аргументы. Даются этнопедагогические заключения художественно-познавательному характеру казахского декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, культура тюрков, художественное мировоззрение, ремесла, орнаменты, познавательные аспекты.

(Ауелбеков Е.Б., Бүрkitбаев Т.С., Ауелбеков Н.Е. Познавательные аспекты казахского декоративно-прикладного искусства в культуре тюрков)